УДК 929

Г.Ф. Гайнуллина, В.Р. Гафарова

ГАЛИМ, ОСТАЗ, ШӘХЕС

(филология фәннәре докторы, профессор Фәһимә Миргали кызы Хисамова портретына штрихлар)

В статье излагается научная и педагогическая деятельность видного татарского ученого, методиста Фагимы Миргалиевны Хисамовой, освещаются основные направления её научной деятельности.

Ключевые слова: татарское языкознание, тюркология, морфология, история языка, историческая грамматика, графика.

Ә. Еники үзенең бер мәкаләсендә болай дип яза: «Мин борынгы зыялыларны күреп калган кеше. Аларның бөтен нәрсәләрендә – үз-үзләрен тотуларында булсын, сөйләшүләрендә булсын, ниндидер бер мәдәнилек сизелеп тора иде. Бик чиста, пөхтә киенәләр. Зыялы кешенең тышкы кыяфәте генә түгел, күңеле дә матур булырга тиеш бит әле». Зыялылыклары белән аерылып торган, үзләренә күпләрне җәлеп иткән шәхесләр, килешерсез, бүгенге көндә дә юк түгел. Сүзебез бүгенге сирәк зыялыларның берсе, исеме җисеменә туры килгән Фәһимә Миргали кызы Хисамова хакында.

Фәһимә Миргалиевна – кабатланмас, эрудит шәхес. Андый шәхес белән таныш булу – үзе бер бәхет. Хәтердә Фәһимә апа белән беренче очрашуым яңара. 2000 елның көзе. Җитәкчем белән очрашырга дип, Алабугадан Әлмәт муниципаль институтына (ул анда студентларга төрки тел белеменә кереш фәнен укытырга килгән иде) юл алдым. Беләсезме, очрашу бөтенләй мин уйламаганча килеп чыкты. Сүзен кыска тота торган һәм үтә дә таләпчән булып күз алдына килгән профессор бөтенләй башкача булып чыкты! Ике сәгатькә сузылган күрешүдә тема да ачыкланды, эшнең төзелеше дә билгеләнде, хәтта тормыш нечкәлекләре турында да сөйләшергә вакыт калган. Ул вакытта Фәһимә апа грамматиканың үзе кебек ифрат та төзек җөмләләре, каядыр яшерелгән таләпчәнлеге белән дә үзенә җәлеп итте. Фәһимә Миргалиевна безгә – укучыларына төпле киңәш, дөрес юнәлеш биреп, гыйльми иҗат ирегенә дә урын калдыра, ләкин шул ук вакытта эшнең нәтиҗәле, системалы булуын да таләп итә белә.

Фәһимә Миргалиевна Хисамова – беренче чиратта, татар тел белеме фәнендә үз урынын тапкан күренекле галим. 1971 елда Д.Г. Тумашева җитәкчелегендә «Хәзерге татар әдәби телендә сыйфат фигыль» дигән темага язылган кандидатлык диссертациясен уңышлы яклый. 1995 елда исә «Функционирование и развитие старотатарской деловой письменности XVI – I половины XIX вв.» дип аталган док-

торлык диссертациясе дә югары бәяләнә, бераздан «Татарский язык в восточной дипломатии России (XVI – начало XIX вв.) (2012) монографиясе дә дөнья күрә. Күпсанлы архивларда гарәп графикасындагы кулъязмаларны табып, укып, аларның күчермәләрен алып тикшеренүләр үткәрү нәтиҗәсендә Ф. Хисамова беренчеләрдән булып татар теле рус дәүләтендә дипоматия теле буларак 2–3 гасыр куланылышта була дигән нәтиҗәгә килә [Хисамова, 2012, 399].

Фәһимә Миргалиевна Хисамова – татар филологиясендә беренче фән докторы, Казан университетының иң беренче хатын-кыз деканы, татар хатын-кызларыннан иң беренче булып академик дәрәҗәсенә ирешкән күренекле тюрколог Диләрә Гариф кызы Тумашеваның шәкерте, остазының лаеклы дәвамчысы. Фәһимә Миргалиевна фәнни-тикшеренү эшләренә юнәлеш биргән, морфология фәненә кызыксыну уяткан, грамматик категорияләрнең хасиятен төшендергән фәнни җитәкчесен ихтирам белән искә ала [Хисамова, 2001, с. 52].

2011 елда журналистларга биргән бер интервьюсында Фәһимә Хисамова: «Безнең бурыч – телебез бик борынгыдан алып бүгенге көнгә кадәр нинди үзгәрешләр кичергәнлеген барлап, тарихи грамматиканы эшләү» – дигән иде [Хисамова, 2011]. Әйтергә кирәк, галимә бу юнәлештә дә үзеннән саллы өлеш кертте. Күптән түгел ул, «Татар теленең тарихи грамматикасы. Фонетика. Морфология» фундаменталь хезмәтен төгәлләп, басмага тапшырды.

Галимәбезнең фәнни тикшеренү өлкәләренең, хәтта борчыган өлкәләренең берсе – татар теленең графикасы һәм орфографиясе. Латин язуының зарурлыгын фәнни дәлилләп, «Татар теле: латин әлифбасына кайтуның фәнни нигезләре» (2004) хезмәтен татар һәм рус телләрендә бастырып чыгарды.

Фәһимә Миргалиевна татар телендә чыга торган газета-журнал битләрендә, радио-телевидение сөйләмендә, Интернетта тел кимчелекләренең, һәртөрле хаталарның күп булуына игътибар итә. Шул нисбәттән телебезнең грамматик төзелеше өлкәсендәге кимчелекләрне, сөйләм нормасын бозу очракларын искәртеп, редакция хезмәткәрләре, язучылар алдында чыгышлар ясый, мәкаләләр бастыра: «Телебез төзек һәм матур булсын» (1985), «Көндәлек матбугатта тел культурасы» (2005), «Вакытлы матбугатта тел культурасы мәсьәләләре» (2005), «Ана теле һәм милли матбугат» (2014) һ.б.

Фәһимә Миргалиевнаның мәктәпкәчә яшьтәге һәм мәктәп укучылары, тәрбиячеләре, укытучылары өчен төзелгән методик хезмәтләре дә фәнни-педагогик җәмәгатьчелек арасында лаеклы урынын тапты. «Татар теле өйрәнә нәниләр. Балалар бакчалары тәрбиячеләренә кулланма»сы (автордашы Р.А. Борһанова) (2005) тәрбиячеләр өчен әле дә өстәл китабы ролен үти.

Фәһимә Миргали кызы төрле тип белем бирү учреждениеләрендә укучылар өчен туган

тел дәреслекләре төзүдә дә катнаша. Моннан тыш «Казан утлары» журналында 1989–1990 елларда аның «Татар теле дәресләре» дигән мәкаләләр циклы да басыла һәм даими укучысын таба.

Фәһимә Миргали кызы Хисамованың хезмәт юлы Казан дәүләт университеты белән бәйле, күп еллар татар теле кафедрасында эшли, аның мөдире булып тора. Биредә ул татар теле морфологиясе, тел тарихы, тарихи грамматика, фонетика буенча лекцияләр укый, иске татар теле, язма истәлекләрнең текстологиясе һәм тел үзенчәлекләре фәннәре буенча гамәли дәресләр, махсус курслар алып бара. Галимәнең бу юнәлештәге эшчәнлеге төрле программалар, вуз дәреслекләре, методик кулланмалары төзү белән үрелеп бара. Ф.М. Хисамова – «Татар теле морфологиясеннән күнегүләр җыентыгы» (1973), «Хәзерге татар теле. Морфология (студентлар өчен методик әсбап) (1981), «Хәзерге татар теле фонетикасы. Студентлар өчен лекцияләр һәм методик күрсәтмәләр» (1981) авторы, күп сандагы программаларның редакторы да була.

2006 елда Фәһимә Миргалиевнаның татар теле морфологиясе өлкәсендәге күп еллык эзләнүләренең нәтиҗәсе буларак «Татар теле морфологиясе» дәреслеге дөнья күрде. Әлеге хезмәт турында М.З. Зәкиев болай дип яза: «Бу татар теленең морфологик системасын логик эзлеклелектә ачып бирә торган беренче дәреслек булачак» [Зәкиев, б. 6]. Хезмәттә морфология, аның өйрәнү объекты, морфемика, сүз ясалышы, сүз төркемнәре һәм аларның грамматик категорияләре турында фәнни яктан төгәл мәгълүмат бирелә. Дәреслектә һәр грамматик күренеш җентекле анализлана, теге яки бу төшенчә белән бәйле бәхәсле фикерләр, карашлар төрлелеге китерелә, автор аларга үз мөнәсәбәтен җиткерә. Хезмәттә белемнәрне тикшерү өчен сораулар һәм морфологик анализ үрнәкләре дә бирелә. Шул рәвешле, биредә Фәһимә Миргали кызының фәнни һәм педагогик тәҗрибәсе кушылып, югары дәрәҗәдә эшләнгән хезмәт барлыкка килә. 2015 елда дәреслек яңадан бастырыла.

Тынгысыз галимә телнең үткәне турында гына түгел, киләчәге турында да уйлана. Халыкара тюркологик конференцияләрнең берсендә ул: «Билгеле инде, телнең төзелешен, үзенчәлеген өйрәнү тукталып тормаячак. Моңа кадәр без күбрәк телнең тышкы ягын – структур юнәлешен өйрәндек. Менә хәзер эчтәлек ягы алга чыга: телнең нәкъ үзенең, һәр милли телнең хосусиятен чагылдыра торган һәр кушымчаның, һәр сүз кисәгенең үз мәгънәсе бар һәм аларның сөйләмдә урнашуы тәртибе һәр телдә үзенчәлекле. Хәзер телне өйрәнүдә менә шушы функциональ-тематик юнәлешкә күчү бик әһәмиятле», – дип, тел белеменең киләчәктә үсеш-үзгәреш юлларын, юнәлешләрен дә билгели.

Ф. Хисамованың бөтен хезмәт юлы, фәнни эшчәнлеге студентларга белем бирү белән тыгыз бәйләнгән. Аның һәр дәресе – үзе бер ачыш. Лектор, студентларның игътибарын җә-

леп итеп, әллә нинди катлаулы материалны да кызыклы, үтемле итеп җиткерә, конкрет мисаллар белән дәлилли. Сөйләгәннәре хәтергә уелып кала. Фәһимә Миргалиевнаның хезмәттәшләре һәм шәкертләре килешер, ул үзенең лекцияләрендә дә логик эзлеклелеккә зур игътибар бирә, укучыларын да шуңа өйрәтә иде. Бу сыйфаты аның югарыда аталган хезмәтләрендә дә чагылыш таба.

Фәһимә апа – татар халкы, татар милләте, татар теле өчен җан атып йөргән милләтпәрвәр затларның берсе. «Азатлык» радиосына биргән бер әңгәмәсендә ул: «Татар теле беренче чиратта ул шәхеснең үзенә кирәк. Шул тел аша балаларыбыз рухи һәм җан байлыгы ала, ул шуның аша күңелен баета, туган теле аша уйлый. Татарча белеп үскән бала рухы бай була», – ди. Фәһимә апа белән Нурмөхәммәт абыйның өч баласы да, Дәрвишләр бистәсенә йөреп, татар мәктәбендә белем ала.

Фәһимә Миргали кызы Хисамова җитәкчелегендә күпсанлы кандидатлык диссертацияләре якланды. Хәзерге вакытта төрле уку йортларында, фәнни-тикшеренү учреждениеләрендә хезмәт куючы шәкертләре Р.Т. Йөзмөхәммәтов (2002), Г.Ф. Гарипова (2003), Р.Ш. Хөрмәтуллина (2004), Ф.М. Мөхәммәтшин (2007), В.Р. Фәхретдинова (2007), Л.Р. Садыйкова (2010), М.Р. Сәйхунов (2010), Л.А. Хисамоваларның (2010) эзләнүләре татар теле һәм гомумән төрки тел белеменең төрле мәсьәләләрен өйрәнүгә лаеклы өлеш кертте̇ләр.

Фәһимә Миргалиевна – тормышта да олы җанлы, киң күңелле, шәфкатьле, башкаларның эчке халәтен бик тә нечкә тоемлый торган сизгер җанлы, шул ук вакытта гаҗәеп гади кеше. Укучыларына ул һәрвакыт хөрмәт белән карый, хәлләрен сораша, тормышлары, укулары һәм эшләре белән кызыксына. Урынлы киңәшләрен биреп, шәкертләрен тирән фикер йөртергә өйрәтә.

Безгә – Фәһимә апаның шәкертләренә – тыйнак фатирларында булырга туры килгәне бар. Аларның өенә килеп керүгә, нindидер яктылык бөркелә. Фәһимә апа белән Нурмөхәммәт абый җылы һәм ягымлы каршы алалар. Стена тулы картиналар, шәмаилләр, китап киштәләре күзгә ташлана. Мәһабәт гәүдәле Нурмөхәммәт абый үзенең баритон тавышы белән сихри бер дөньяга алып кереп китә: туган ягы, туган туфрагы, әти-әниләре турында сөйли. Сизмәстән генә әдәбият дөньясына, аннары төрле тарихи, фәлсәфи, дөньяви мәсьәләләргә «чумганыңны» сизми дә каласың. Җор телле Нурмөхәммәт абый шул арада комплиментлар да әйтеп куярга өлгерә: «Кызлар, сезгә бәхет килешә-ә-ә», – ди. Бу вакытта татар хатын-кызларына хас булган тыйнаклык белән Фәһимә апа, тормыш иптәшенең сүзен бүлдермичә, ахыргача тыңлап тора, аннары, безнең соравыбыз буенча, уллары ясаган рәсемнәрне күрсәтеп, аларны ясау тарихын сөйли башлый. Аның һәр сүзендә улларына карата мәхәббәт, алар белән горурлану сизелә.

Фәһимә Миргалиевна әле дә эзләнүдә. Ул әле дә телнең үткәне, хәзергесе, киләчәге өчен җан

атып яши. Аның һәр сүзендә, һәр хәрәкәтендә үз эшенә чын күңелдән бирелгәнлек, яңалыкка омтылыш сизелә.

Хөрмәтле остазыбыз Фәһимә Миргалиевна! Сезне гомер бәйрәмегез – юбилеегыз белән котлыйбыз. Без, укучыларыгыз, Сезгә биргән белемнәрегез, киңәшләрегез өчен рәхмәтле. Тормыш юлыгыз үзегез теләгәнчә матур һәм көйле барсын!

Әдәбият

Зәкиев М.З. Кафедраның бишенче мөдире // И газиз туган телем! Казан: Казан ун-ты нәшр., 2006. Б. 6.

Фәһимә Хисамова: «Хәзер телне өйрәнүдә функциональ-тематик юнәлешкәкүчүбикәһәмиятле//http://tatar-inform.tatar/news/tatarstan/2011/10/20/70212/

Хисамова Ф.М. Татарский язык в восточной дипломатии России (XVI – начало XIX вв.) / отв. ред. Э.Р. Тенишев. Казань: Мастер Лайн, 1999. 408 с.

Хисамова Ф.М. Диляра Тумашева // Казань (на русском языке). 2001. №12. С. 52–53 .

Гайнуллина Гөлназ Фоат кызы,
Казан (Идел буе) федераль университеты
E-mail: ggf@inbox.ru

Гафарова Вилүзә Роберт кызы,
Казан (Идел буе) федераль университеты
E-mail: 79046639045@yandex.ru

«Фәнни Татарстан» журналы редакциясе хезмәткәрләре һәм журнал укучылары исеменнән без дә Фәһимә Миргалиевнаны күркәм гомер бәйрәме белән ихлас күңелдән котлыйбыз, аңа сәламәтлек, уңышлар, гаилә иминлеге теләп калабыз!